

2ο Ιεροψαλτικό Συνέδριο Κρήτης,
Η Ψαλτική Τέχνη στη Σύγχρονη Εκκλησιαστική και Κοινωνική Πραγματικότητα
Χανιά, 2-4 Δεκεμβρίου 2016

Κωνσταντίνος Χαρίλ. Καραγκούνης

Έπίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής Έκκλησιαστικής Μουσικής τής Ανωτάτης Έκκλησιαστικής Ακαδημίας Αθηνών.
Διευθυντής του Τομέα Ψαλτικής Τέχνης και Μουσικολογίας τής Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Βόλου.
Δ/ση Κατοικίας: Άμοργοῦ 6B - Τ.Κ. 385 00 - Βόλος - Τηλ. Κινητό: 6947774647 - E-mail: kxkaragounis8@gmail.com

ΤΟ «ΟΛΟΝ» ΚΑΙ ΤΑ «ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ» ΣΤΗΝ ΨΑΛΤΙΚΗ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ανανέωση, αναμόρφωση, ίσως-ίσως η αποκατάσταση της Ψαλμωδίας ως λατρευτικής τέχνης, δεν μπορεί να γίνει μόνο από τη βαθιά και ευρεία γνώση της θεωρίας της μουσικής, της ιστορίας ή της παλαιογραφίας, αλλά απαιτεί, πρώτα απ' όλα, τη μελέτη και την υιοθέτηση των θεολογικών προϋποθέσεων της Ψαλμωδίας, όπως αυτές παραδίδονται από τον Κυριακό, αποστολικό και πατερικό λόγο. Άραγε, υπάρχει ένα "ολον" στην Ψαλτική και τί είναι αυτό; Ποιά είναι τα επιμέρους στοιχεία που συνθέτουν το "όλον" στην Ψαλμωδία; Πώς συσχετίζεται η Ψαλμωδία ως "όλον", με την έννοια του «Όλου» στην Ορθόδοξο θεολογία;

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

- Πανοσιολογιώτατοι και αιδεσιμολογιώτατοι Πατέρες,
- ελλογιμώτατοι και μουσικολογιώτατοι κ.κ. συνάδελφοι, μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του συνεδρίου και λοιποί ελλογιμώτατοι κ.κ. Καθηγητές, μάλιστα της αδελφού Πατριαρχικής Ανωτάτης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Κρήτης,
- αξιότιμοι μουσικώτατοι κ.κ. Πρόεδροι των Ιεροψαλτικών Σωματείων της Κρήτης και μέλη των ΔΣ αυτών, εκ των οποίων και μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής του συνεδρίου,
- μουσικολογιώτατοι τιμώμενοι εις το παρόν συνέδριο,
- μουσικότατοι καθηγητές της Ψαλτικής Τέχνης και λοιποί συνάδελφοι ιεροψάλτες,

επιτρέψτε μου, πριν από ο,τιδήποτε άλλο, να επιβραβεύσω και συγχαρώ τους εμπνευστές, όσους εργάστηκαν για την οργάνωση και συνεχίζουν να κοπιάζουν για την διεξαγωγή του συνεδρίου, έπειτα δε να ευχαριστήσω ειλικρινώς και να εκφράσω ευγνωμοσύνη για την τιμή που μου γίνεται, να συμμετέχω σε αυτό και ως μέλος της Επιστημονικής Επιτροπής. Ιδιαιτέρως, χαίρω και αναπαύομαι για το γεγονός ότι, το συνέδριο, αν και άρχισε να σχεδιάζεται από ιεροψαλτικούς φορείς ως ιεροψαλτικό, ολοκληρώνεται ως επιστημονικό συνέδριο, έχοντας ήδη θίξει πολλά και αξιόλογα ζητήματα, που απασχολούν την γενικότερη επιστημονική έρευνα περί την Ψαλτική. Αυτό αποδεικνύει, ότι η επιστήμη της Βυζαντινής Μουσικολογίας ευρίσκει, επιτέλους, ερείσματα στον ιεροψαλτικό κόσμο, μάλιστα

της μεγαλονήσου Κρήτης και της Αρχιεπισκοπής αυτής, στον ιεροψαλτικό κόσμο, ο οποίος, πλέον, αναζητά αυθεντικότερες και γνησιότερες μορφές και δομές εκφράσεως της λατρευτικής μουσικής της μίας, αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας, της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας.

ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

Προσωπικώς, επέλεξα θέμα, ίσως όχι ακραιφνώς μουσικολογικό ή μουσικολογικώς «επιστημονικό»· είμαι απολύτως πεπεισμένος, ότι η ανανέωση, αναμόρφωση, ίσως - ίσως η αποκατάσταση της Εκκλησιαστικής Μουσικής, ως λατρευτικής τέχνης, δεν δύνανται να επέλθουν μόνον από την εις βάθος και πλάτος γνώση της μουσικής θεωρίας, της ιστορίας ή της παλαιογραφίας αυτής, αλλ' απαιτείται, πρωτίστως και κυρίως, μελέτη και υιοθέτηση των **θεολογικών προϋποθέσεων** της Ψαλμωδίας, όπως αυτές παραδίδονται από τον κυριακό, τον αποστολικό και τον πατερικό λόγο. Αυτός ο λόγος / Λόγος είναι η πρώτη και κυρία Παράδοση και της Ψαλτικής εντός της Εκκλησίας¹, που είναι ο νέος Παράδεισος της Τρυφής, και αυτήν την Παράδοση οφείλουμε «εργάζεσθαι και φυλάσσειν»² κατά την Ψαλμωδία και διά της Ψαλμωδίας.

Παρακαλώ, μόνον, όσα ειπωθούν εν συνεχείαι, να εκληφθούν ως απλή υπόμνηση ήδη γνωστών ζητημάτων, τα οποία κατατίθενται στο εν λόγω συνέδριο όχι με διάθεση διδακτική ή κηρυκτική. Μη γένοιτο. Το τονίζω αυτό και παρακαλώ, μη ευρεθεί έστω ένας, να μου καταλογίσει το εκ του βιβλίου του Ιώβ απόφθεγμα, «Τί γάρ οΐδας, ό ούκ οΐδαμεν; ή τί συνείεις σύ, ό ού και ήμεΐς;»³ Ούτε να βρεθεί κανείς να αναφωνήσει εμπαικτικώς, «ή και Σαούλ εν προφήταις;»⁴

ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΡΟΣ

Μη χρονοτριβώντας άλλο, θα ξεκινήσω, διευκρινίζοντας την έννοια «Όλον», συμφώνως προς όσα κατάφερα να συλλέξω από την Ορθόδοξο θεολογία και έπειτα θα αποπειραθώ, να συσχετίσω την έννοια του «Όλου» με την λατρευτική Ψαλμωδία. Το πράγμα ομοιάζει, κάπως, με εκείνο το αίνιγμα που έθεσε ο Σαμψών στους εχθρούς του· το «τί βρωτόν έξηλθεν εκ βιβρώσκοντος και από ισχυροϋ γλυκύ;» Εκείνοι μεν «ούκ ήδύναντο άπαγγείλαι τó πρόβλημα επί τρείς ήμέρας»⁵, εμείς, όμως, σήμερα, διά της Χάριτος, μπορούμε να απαντήσουμε: «Τί γλυκύτερον μέλιτος, και τί ισχυρότερον λέοντος;»⁶ όπου «λέων ισχυρός» είναι η Πίστη, διά της Ορθοδόξου θεολογίας εκφραζόμενη, ενώ η καθαρά ευχή⁷ και η καρδιακή Ψαλμωδία είναι «μέλι γλυκύτατον».

¹ Ψαλμός ριη', 9: «Έν τίνι κατορθώσει νεώτερος τήν όδόν αύτου; εν τῷ φυλάξασθαι τούς λόγους σου.»

² Γένεσις, β', 15: «Και έλαβε ο Κύριος ο Θεός τον άνθρωπον, ον έπλασε, και έθετο αυτόν εν τω παραδείσω της τρυφής, εργάζεσθαι αυτόν και φυλάσσειν.»

³ Ιώβ ιε', 9.

⁴ Βασιλειών Α', ι', 11-12: «Και είπεν ό λαός έκαστος προς τόν πλησίον αύτου· τί τούτο τó γεγονός τῷ υίῳ Κίς; ή και Σαούλ εν προφήταις; 12 και άπεκρίθη τις αύτων και είπε· και τίς πατήρ αύτου; και διά τούτο έγενήθη εις παραβολήν, ή και Σαούλ εν προφήταις;»

⁵ Κριταί' ιδ', 14: «Και είπεν αύτοις· τί βρωτόν έξηλθεν εκ βιβρώσκοντος και από ισχυροϋ γλυκύ; και ούκ ήδύναντο άπαγγείλαι τó πρόβλημα επί τρείς ήμέρας.»

⁶ Κριταί' ιδ', 18: «Και είπαν αύτῷ οι άνδρες της πόλεως εν τῇ ήμέρα τῇ έβδόμη πρό του άνατεΐλαι τόν ήλιον· τί γλυκύτερον μέλιτος, και τί ισχυρότερον λέοντος;»

⁷ Ιώβ ις', 17: «Άδικον ούδέν ήν εν χερσί μου, ευχή δε μου καθαρά.»

Α'. Το «Όλον» στην Ορθόδοξη θεολογία

Ως γνωστόν, η Ορθόδοξη θεολογία έχει έναν ιδιόζοντα τρόπο να περιγράφει τα της πίστεως. Έτσι, άλλοτε διατυπώνει το δόγμα καταφατικώς ή θετικώς, άλλοτε αποφατικώς ή αρνητικώς και άλλοτε και με τους δύο τρόπους συγχρόνως, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η ανθρώπινη διάνοια αδυνατεί να συλλάβει και ο ανθρώπινος λόγος είναι ανεπαρκής να διατυπώσει την ουσία της πίστεως. Η πραγματικότητα αλλά και αναγκαιότητα αυτού του γεγονότος είναι αδιανόητη και ασύλληπτη από τον ορθολογισμό της πάσης φύσεως αιρέσεως, είναι δε εκείνο ακριβώς το στοιχείο, διά του οποίου ο Θεός δοκιμάζει και πιστοποιεί την πίστη του λαού του⁸. Από την άλλη πλευρά, όμως, με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται η ελευθερία του προσώπου, καθώς, εάν όλα στο δόγμα ήταν αποκεκαλυμμένα, σαφή και κατανοητά, η προαίρεση του ανθρώπου δεν θα έπαιζε κανένα ρόλο, η δε πίστη θα ήταν προϊόν πειθαναγκασμού. Έτσι, ο άνθρωπος έχει την ευκαιρία να προσφέρει στον Άγιο Τριαδικό Θεό τον πλούτο των αρετών του, κυρίως της ταπεινώσεως, της υπακοής και της αγάπης, διά των οποίων αποδέχεται ολόκληρο και ως «Όλον» τον λόγο / Λόγο του Θεού, ή -αντιθέτως- να αποκαλύψει τον βόρβορο των παθών της φιλαυτίας, της φιληδονίας και της φιλαργυρίας, που κρύβει ή καλλιεργεί επιμελώς εντός τού εγώ του, πάθη που απορρίπτουν την πίστη ή -χειρότερα- παράγουν μία ιδιάζουσα, αυτόνομη, επιλεκτική και αυτοπροσαρμοζόμενη πίστη εις βάρος του «Όλου».

- **«Όλον» η πίστη.** Ήδη, λοιπόν, με όσα μόλις ειπώθηκαν, δόθηκε -έστω έμμεσα- ένας πρώτος προσδιορισμός του «Όλου» και αυτό είναι η «καθολική» πίστη. Αυτή αποτελεί «Όλον», διότι δεν είναι άλλο από τον λόγο του Θεού, τον εκπεφρασμένο στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη διά του Λόγου του Πατρός, ο οποίος αποτελεί την «Μία» Οδό, Αλήθεια και Ζωή· «Μία», όχι από τις πολλές, αλλά «Μία» την μόνη. «Όλον», βεβαίως, η πίστη, αλλά, φυσικά, με πολλά και σύνθετα «επιμέρους» στοιχεία εκφράσεως και διατυπώσεως, τα οποία, πάντως, σε καμμία περίπτωση δεν αναιρούν ή δεν διασπούν το «Όλον». Όταν αναιρούν ή διασπούν το «Όλον», αποβαίνουν αίρεση.

- **«Όλον» ο Άγιος Τριαδικός Θεός και η «Βασιλεία του Θεού».** «Βασιλεία του Θεού» είναι αυτός ο ίδιος ο Άγιος Τριαδικός Θεός, ο οποίος, διά της Τριαδικότητος και διά της Ενότητος της Ουσίας Του, αποτελεί στην πραγματικότητα το μόνον όντως «Όλον». Η φράση του Κυρίου «ἐγώ και ὁ πατήρ ἐν ἑσμεν»⁹ μαρτυρεί αυτήν την υπερβατική για τον ανθρώπινο νου Ενότητα - «Ολότητα» τῆς «ὁμοουσίου και ἀχωρίστου Τριάδος». Η δε διά της σωτηρίας είσοδος του πιστού λαού του Θεού στην «Βασιλεία» Του, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ενσωμάτωση του τελευταίου σε αυτό το «Όλον».

- **«Όλον» ο Ιησούς Χριστός.** Τέλειος Θεός και τέλειος άνθρωπος ο Κύριος, εντούτοις οι δύο φύσεις Του είναι ένα «Όλον», «ασύγχυτον και αδιαίρετον» αϊδίως, ακόμη και μετά την οντολογικώς ενσώματο Ανάληψή Του εις τους Ουρανούς.

- **«Όλον» η Αγία Γραφή.** Ένα ενιαίο και αδιάσπαστο «Όλον» αποτελεί η Αγία Γραφή, επιμερισμένη σε Παλαιά και Καινή Διαθήκη, αυτές δε με την σειρά τους σε πολλά επιμέρους βιβλία, κεφάλαια, στίχους, ημιστίχια και λοιπά. Εντούτοις, η Αγία Γραφή είναι ένα και μοναδικό «Όλον», εφόσον, ούτε η ΠΔ νοείται χωρίς την ΚΔ, ούτε η ΚΔ κατανοείται άνευ της ΠΔ, αποτελούν δε συναμφοότερες, από την Γένεση έως την Αποκάλυψη, την περιγραφή του σχεδίου της Οικονομίας τού

⁸ *Ματθ. κα', 20 - 22:* «Καὶ ἰδόντες οἱ μαθηταὶ ἐθαύμασαν λέγοντες· Πῶς παραχρῆμα ἐξηράνθη ἡ συκῆ; 21 ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς· Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν ἔχητε πίστιν καὶ μὴ διακριθῆτε, οὐ μόνον τὸ τῆς συκῆς ποιήσετε, ἀλλὰ καὶ τῷ ὄρει τούτῳ εἰπῆτε, ἄρθητι καὶ βλήθητι εἰς τὴν θάλασσαν, γενήσεται· 22 καὶ πάντα ὅσα ἐὰν αἰτήσητε ἐν τῇ προσευχῇ πιστεύοντες, λήψεσθε.»

⁹ *Ιωάν. ι', 30.*

Αγίου Τριαδικού Θεού για την σωτηρία του πεπτωκότος Αδάμ. Και είναι «Όλον» η Αγία Γραφή, διότι είναι όντως θεόπνευστη, διότι είναι ο λόγος του Κυρίου, από τον οποίο δεν δύναται μία «κεραία» ή ένα «γιώτα» να αφαιρεθεί ή να προστεθεί ανά τους αιώνες¹⁰.

- **«Όλον» η Κυρία Θεοτόκος.** Στην Θεοτόκο ευρίσκεται το «Όλον» της αρετής, κατά το ανθρωπίνως εφικτόν και, παρά τα επιμέρους στοιχεία φθοράς, τα οποία αναποφεύκτως υφίσταται η Μαρία στον επίγειο βίο της (γήρανση, κοίμηση), διατηρεί «αδιαφθόρως» αυτό το «Όλον» της αρετής.

- **«Όλον» η Εκκλησία του Χριστού.** Λέγοντας Εκκλησία, συνήθως νοοούμε τα επιμέρους στοιχεία της Εκκλησίας, Ναούς, τοπικές Εκκλησίες ή την «κατ' οίκον» Εκκλησία, όμως, η Εκκλησία ως «Όλον» δεν είναι άλλο από αυτόν τον Άγιο Τριαδικό Θεό, ο οποίος διευρύνει αυτήν διαρκώς με τα πνευματικά και υλικά δημιουργήματά του, τους Αγγέλους και τους ανθρώπους, ασχέτως του πότε εγκαθιδρύεται επί γης ως θεοσύστατος Οργανισμός και «Σώμα Χριστού» ή για να το πω ορθώς, ασχέτως πότε ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται την επί γης συγκρότηση της Εκκλησίας (ή επί γης την συγκρότηση της Εκκλησίας).

- **«Όλον» η Θεία Λατρεία του Αγίου Τριαδικού Θεού.** Ομοίως, μιλώντας περί της Θείας Λατρείας, σχεδόν πάντοτε στα επιμέρους αυτής αναφερόμαστε: στις ιερές Ακολουθίες, στα Μυστήρια, στην Θεία Λειτουργία, στην κατά μόνας Λατρεία του Κυρίου, στο τυπικοτελετουργικό αυτής μέρος και, γενικώς, στις λατρευτικές πράξεις μας ή προσφορές μας. Εντούτοις, όλα τα ανωτέρω δεν αποτελούν το «Όλον» της Θείας Λατρείας, αλλά είναι μερικά μόνον στοιχεία, τα οποία ο άνθρωπος με τις ευτελείς δυνάμεις του «προσθέτει» στην αέναο και αιώνιο Λατρεία του Αγίου Τριαδικού Θεού από την Εκκλησία Του, όπως αυτή ήδη περιεγράφη. Για να γίνω πιο περιγραφικός, ο Κύριος λατρεύεται αδιαλείπτως, ακαταπαύστως και ακοιμήτως από τους αγίους Αγγέλους Του και από το τμήμα εκείνο της Εκκλησίας Του, το οποίο συμβατικώς χαρακτηρίζουμε ως «θριαμβεύουσα» Εκκλησία. Λατρεύεται εν χρόνω και θα λατρεύεται αχρόνως και αιωνίως μετά την Δευτέρα Έλευσή Του. Αυτό το οποίο οι θνητοί άνθρωποι καλούμε Λατρεία, συγκριτικώς (το τονίζω: συγκριτικώς) είναι μερικά μόνον -επιτρέψτε μου την αναίδεια- «σκουπίδια», που επιρρίπτουμε -ή έστω επιπροσθέτουμε- στην «καθαρά Λατρεία» του Κυρίου, τα οποία, πάντως, ο Πανάγαθος μακροθύμως αποδέχεται. (Εδώ εμπίπτει και η Ψαλμωδία, για την οποία θα κάνω ειδικό λόγο λίγο παρακάτω.) Ακόμη και οι περίφημες βυζαντινές Μονές των Ακοιμήτων -ας μου επιτραπεί, πάλι, να πω- προσέφεραν μία εντατικότερη και συστηματικότερη, ολονυχθήμερη έκφραση Λατρείας, αλλά όχι την Λατρεία ως «Όλον». Η Λατρεία ως «Όλον» εκφράζεται εκπληκτικά με τους Ψαλμικούς στίχους «2 Οί ούρανοι διηγούνται δόξαν Θεού, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα. 3 ἡμέρα τῆ ἡμέρα ἐρεύγεται ῥῆμα, καὶ νύξ νυκτὶ ἀναγγέλλει γῶσιν. 4 οὐκ εἰσὶ λαλιαὶ οὐδὲ λόγοι, ὧν οὐχὶ ἀκούονται αἱ φωναὶ αὐτῶν· 5 εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν», του ΙΗ΄ Ψαλμού¹¹. Σύσσωμη η Δημιουργία, πνευματική και υλική, έμφυχη και άψυχη, έμβια και μη, δοξάζει ακαταπαύστως τον Άγιο Τριαδικό Θεό, η δε εξάπλωση του Ευαγγελίου «εἰς πᾶσαν τὴν γῆν» έχει μία εκπληκτική συνέπεια: Κάθε στιγμή τῆς αδιαλείπτου ροῆς τοῦ κτιστοῦ χρόνου, καθὼς το φῶς τῆς αὐγῆς στιγμή - στιγμή ἀπλώνεται στὴν υφῆλιο, διαρκῶς ξεκινᾶ μία νέα Θεία Λειτουργία, διαρ-

¹⁰ *Ματθ.*, ε΄, 17-19: «Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι ἀλλὰ πληρῶσαι. 18 ἀμὴν γὰρ λέγω ὑμῖν, ἕως ἂν παρέλθῃ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, ἰῶτα ἐν ἡ μία κεραία οὐ μὴ παρέλθῃ ἀπὸ τοῦ νόμου ἕως ἂν πάντα γένηται. 19 ὃς ἐὰν οὖν λύσῃ μίαν τῶν ἐντολῶν τούτων τῶν ἐλαχίστων καὶ διδάξῃ οὕτως τοὺς ἀνθρώπους, ἐλάχιστος κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν· ὃς δ' ἂν ποιήσῃ καὶ διδάξῃ, οὗτος μέγας κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.

¹¹ *Ψαλμός* ιη΄ (18΄), στίχοι 2 - 5. «Εἰς τὸ τέλος· ψαλμὸς τῷ Δαυΐδ.»

κώς κάπου προσκομίζεται και κάπου θυσιάζεται «ὁ Ἄμνός τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου»¹² και κάπου αλλοῦ ολοκληρώνεται ἡ Κοινωνία τοῦ πιστοῦ λαοῦ με τὸν Θεό του. Το «Ὀλον» τῆς Θείας Λατρείας εκφράζεται με τὴν ακατάπαυστο δοξολογία και Ευχαριστία τῆς Εκκλησίας.

- **Ἡ Θεία Λειτουργία ὡς «Ὀλον».** Εδῶ δὲν θα πολυπραγμονήσω* εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι ὁ χώρος τῆς Αποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ (τοῦ Ουρανίου Ἄρτου), κατὰ τὴν ὁποία αποκαλύπτεται «Ὀλος» ὁ Χριστός στὸν «ὄλο» ἄνθρωπο και προσφέρεται «Ὀλος» ὁ Χριστός στα μέλη τῆς Εκκλησίας Του, χωρὶς ποτέ να δαπανᾶται ἢ να εξαντλεῖται, ἐνῶ συνάμα «ὄλος» ὁ πιστός προσλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Χριστό και συσσωματώνεται στὸν Χριστό.

- **«Ὀλον» ὁ ἄνθρωπος.** Αναπόφευκτα, μετὰ ἀπὸ τα παραπάνω, θυμάται κανεὶς ὅτι και ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα «ὄλον» και δὲν ἐπιμερίζεται σε σῶμα, πνεῦμα και ψυχή. «Ὀλος» προσλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ Χριστό κατὰ τὴν Θεία Κοινωνία, «ὄλος» θα ἀναστηθεῖ κατὰ τὴν Μέλλουσα Κρίση, «ὄλος» θα μετέχει τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς αἰωνίου Κολάσεως. Ἄλλως, πῶς θα ἦταν τὸ σῶμα μας «ναὸς τοῦ ἐν ἡμῖν Ἁγίου Πνεύματος»¹³;

Ὅλα τα ἀνωτέρω, ὅσα ἐνδεικτικῶς ἕως τῶρα εἰπῶθηκαν, και πολλὰ ἀκόμη, εἶναι στοιχεῖα τῆς Ὀρθόδοξου θεολογίας -τοῦ δόγματος, δηλαδή-, τα ὁποία δοκιμάζουν σκληρὰ και σταθμίζουν ἀκριβῶς τὴν πίστη τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπιζητοῦν τὴν ματαίωση τοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ και τὴν ἐγκάρδια προσήλωσή του στὸν λόγο / Λόγο τοῦ Θεοῦ χωρὶς ἐξέταση, με ὑπακοή, ταπεινώση και ἀγάπη. Αὐτό, ὁμῶς, δὲν εἶναι κάτι εὐκόλο, ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν μεταπτωτική ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία ὁ διάβολος ἀπέκτησε ἐξουσίες ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου και ἐπὶ τῶν λοιπῶν δημιουργημάτων τοῦ Θεοῦ. Μία ἀπὸ αὐτὲς τις ἐξουσίες τοῦ εἶναι ἡ πλάνη, διὰ τῆς ἐπιβολῆς πονηρῶν λογισμῶν, ἀκόμη και ἡ πλήρης κυβέρνηση τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλά, και ὁ Θεός δὲν ἀφήνει ἔρμαιο τὸ πλάσμα Του. Πέρα ἀπὸ τὴν κορυφαία πράξη «κενώσεως» (τὸ «κε-», ἐννοεῖται, με ἐψίλον), τὴν ἐνσάρκωση και τὴν σταυρική Του θυσία, με τὴν ὁποία ἀπεργάζεται τὴν σωτηρία τοῦ λαοῦ Του, ἔχει οἰκονομήσει πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα, τα ὁποία παρατηρώντας και μελετώντας ὁ ἄνθρωπος, μπορεῖ να ἀνάγεται και να «κατανοεῖ» (φυσικά, τὸ «κατανοεῖ» ἐντὸς εἰσαγωγικῶν) -καλλίτερα, να ὑποψιάζεται, να ὑποπτεύεται- τὴν φύση τοῦ Θεοῦ, ἐφόσον ἐπιθυμεί και ἀναζητᾶ κάτι τέτοιο, βεβαίως. Στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ἐμμέσου ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο, πολλὰ και ποικίλα, εἶναι διάσπαρτα στὴν δημιουργία και στὴν Ἁγία Γραφή. Ἐχουν ἀναδειχθεῖ ἀπὸ τοὺς ἱερούς Πατέρες τῆς Εκκλησίας, ἀφοροῦν δὲ και τὸ ἐν λόγῳ τεράστιο θέμα τοῦ «Ὀλου» στὸ Ὀρθόδοξο δόγμα. Ὡς πολὺ γνωστὰ σε ὄλους, δὲν εἶναι τοῦ παρόντος να ἀναφερθοῦν ἐδῶ. Ἄς μου ἐπιτραπεί μόνο να σημειώσω, δύο - τρία παραδείγματα:

Ἐξετάζοντας τὴν δημιουργία, ἡ τεχνολογία τῶν πιο πρόσφατων αἰῶνων μας διευκόλυνε να ἀνακαλύψουμε τὴν δομὴ τῶν υλικῶν σωμάτων, μελετώντας ἐξονυχιστικῶς τὸν λεγόμενο μικρόκοσμο. Πρὶν ἀπὸ μερικοὺς αἰῶνες, ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἀδυνατούσε να διανοηθεῖ, ὅτι μία πέτρα, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ ὁποία θεωρεῖται και εἶναι ἓνα «ὄλον», μπορούσε να ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑκατομμύρια μικρότερα σωματίδια. Ὁμοίως, και τὸ ἴδιο τὸ σῶμα του. Και ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στὸν μακρόκοσμο, ἡ ἀνακάλυψη ὄλο και περισσοτέρων ἢ ὄλο πιο ἀπομακρυσμένων ουρανίων σωμάτων, παρέχει, ἀπιστοῖχος, ὀλοένα και περισσότερη γνώση για τα «ἐπιμέρους» δομικά στοιχεῖα τοῦ σύμπαντος, ὡς ἐνός «ὄλου». Ἐάν θελήσουμε να θεολογήσουμε εἰλικρινῶς ἐπ' αὐτῶν τῶν δύο παραδειγμάτων, εἴμαστε υποχρεωμένοι να δούμε σε αὐτὰ -εκτὸς τῶν ἄλλων- τὴν εὐσπλαχνία τοῦ Ἁγίου Τριαδικοῦ Θεοῦ, ὁ Ὁποῖός μας

¹² *Ἰωάν. α', 29.*

¹³ *Κορινθίους Α', στ', 19 - 20: «ἢ οὐκ οἴδατε ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου Πνεύματος ἔστιν, οὗ ἔχετε ἀπὸ Θεοῦ, καὶ οὐκ ἔστε ἑαυτῶν; 20 ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς.»*

παρέχει ερείσματα πίστεως. Μας βοηθά να αντιληφθούμε το θεϊόν ως «Όλον» με τις «επιμέρους» φύσεις Του, δίδοντάς μας υπαρκτά και κοινώς αποδεκτά υλικά παραδείγματα. Ουσιαστικώς, μας αποκαλύπτεται διά μέσου αυτών.

Ας δούμε και ένα ενδιαφέρον παράδειγμα από την Αγία Γραφή. Ο Κύριος στην ΠΔ, συγκεκριμένως στην Έξοδο, δίδει οδηγίες στον Μωυσή να παρασκευάσει θυμιάμα¹⁴: «Εἶπε Κύριος πρὸς Μωυσήν· λάβε σεαυτῶ ἡδύσματα, στακτὴν, ὄνυχα, χαλβάνην ἡδυσμοῦ καὶ λίβανον διαφανῆ, ἴσον ἴσῳ ἔσται· 35 καὶ ποιήσουσιν ἐν αὐτῶ θυμιάμα, μυρεψικὸν ἔργον μυρεψοῦ, μεμιγμένον, καθαρὸν, ἔργον ἄγιον. 36 καὶ συγκόψεις ἐκ τούτων λεπτὸν καὶ θήσεις ἀπέναντι τῶν μαρτυρίων ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ μαρτυρίου, ὅθεν γνωσθήσομαι σοι ἐκεῖθεν· ἄγιον τῶν ἁγίων ἔσται ὑμῖν. 37 θυμιάμα κατὰ τὴν σύνθεσιν ταύτην οὐ ποιήσετε ὑμῖν ἑαυτοῖς· ἁγίασμα ἔσται ὑμῖν Κυρίῳ· 38 ὃς ἂν ποιήσῃ ὡσαύτως ὥστε ὀσφραίνεσθαι ἐν αὐτῶ, ἀπολεῖται ἐκ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ.» Διαβάζοντας αυτήν την περικοπή, αναρωπιέται κανείς: Γιατί τόσα διαφορετικά μυρωδικά για την σύσταση του θυμιάματος; Δεν αρκούσε ένα μόνο πολύτιμο άρωμα, αφορισμένο για την λατρεία του Αγίου Σαββαάθ; Προς τί αυτή η «πολυπραγμοσύνη»; Και είναι, άραγε, όντως πολυπραγμοσύνη; Όχι, βεβαίως. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό δείγμα «ολότητος» διά των επιμέρους. Η ενοποίηση των συστατικών και η μεταβολή τους σε κάτι άλλο, σε «θυμιάμα ἄγιον τῶν ἁγίων» είναι εργαλείο διδασκαλίας του λαού του Θεού. Αποτελεί μία καλή τύπωση τῆς «ασυγχύτου και αδιαρέτου» Ουσίας του Αγίου Τριαδικού Θεού, ειδικώς με εκείνη την ρητή εντολή, «ἴσον ἴσῳ ἔσται» (!).

Β'. Το «Όλον» και τα «επιμέρους» στην Ορθόδοξη Ψαλμωδία

Ο Άγιος Τριαδικός Θεός, λοιπόν, ο απερινόητος και ανέκφραστος, αποκαλύπτεται διά των δημιουργημάτων Του και δεν αποκαλύπτεται μόνον ως Δημιουργός τους, αλλά διά των τυπώσεων αποκαλύπτει την ίδια την Ουσία Του, προκειμένου να εισχύσει κάπως τον πεπερασμένο ανθρώπινο στην κατανόηση και στην πίστη. Εφόσον δε, αναγνωρίζεται διά των δημιουργημάτων Του, άρα και διά της Ψαλτικής Τέχνης αποκαλύπτεται «εις τούς ἔχοντας ὦτα ἀκούειν». Όμως, τί λέγω; Η Ψαλτική είναι έργον Θεού; Δεν είναι ανθρώπινη τέχνη; Η θεόπνευστος ρήση του Μ. Βασιλείου, την οποία υπεραγαπώ και δεν θα κουραστώ ποτέ να μνημονεύω στον λόγο μου, βεβαιώνει ότι το Άγιον Πνεύμα εισήγαγε την μουσική στην Θεία Λατρεία¹⁵: «Ἐπειδὴ γὰρ εἶδε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον δυσάγωγον πρὸς

¹⁴ Έξοδος λ', 34 - 38.

¹⁵ Βλ. Κων/νου Χαριλ. Καραγκούνη, Ζητήματα Θεολογίας της Ψαλτικής Τέχνης, Βόλος 2005, σελ. 18-19: «Σὲ κάθε περίπτωση, μάλιστα, οἱ Πατέρες θέτουν τὸ ζήτημα σὲ ἀγιοπνευματικὴ βάση. Ἐφ' ὅσον στὴν Ἐκκλησία τίποτε δὲν χορηγεῖται καὶ δὲν προάγεται χωρὶς τὴν "τελειωτικὴ" δύναμη καὶ ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ εἰσαγωγή καὶ χρῆση τῆς μουσικῆς στὴν Λατρεία δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελῆ τυχαία πράξη, «ἔργο χειρῶν ἀνθρώπων», ἐπιλογή πρόχειρος καὶ ἀπερίσκεπτος. Ὁ Μ. Βασίλειος εἶναι κατηγορηματικὸς καὶ ἀφοπλιστικὸς (Μ.Βασιλείου, Ὁμιλία εἰς τὸν Α' Ψαλμόν, 1, PG 29, 212.): «Ἐπειδὴ γὰρ εἶδε τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον δυσάγωγον πρὸς ἀρετὴν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, καὶ διὰ τὸ πρὸς ἡδονὴν ἐπιρρεπὲς τοῦ ὀρθοῦ βίου καταμελοῦντας ἡμᾶς. τί ποιεῖ; Τὸ ἐκ τῆς μελωδίας τερπνὸν τοῖς δόγμασιν ἐγκατέμιξεν, ἵνα τῶ προσηνεῖ καὶ λείψ τῆς ἀκοῆς τὸ ἐκ τῶν λόγων ὠφέλιμον λαυθανόντως ὑποδεξόμεθα.» Σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση: «Ἐπειδὴ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶδε ὅτι τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων δύσκολα παιδαγωγεῖται στὴν ἀρετὴ καὶ ὅτι ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι εἴμαστε ἐπιρρεπεῖς πρὸς τὴν ἡδονὴ καὶ παραμελοῦμε τὸν ὀρθὸ βίον, γι' αὐτὸ τί ἔπραξε; Ἐκανε νὰ ἀναμιχθοῦν τὰ δόγματα καὶ οἱ ἀλήθειες τῆς πίστεως μὲ τὴν τερπνότητα τῆς μελωδίας, ὥστε, μὲ τὴν εὐχαρίστηση ποὺ δημιουργεῖ στὴν ἀκοή μας ἡ μουσικὴ, νὰ δεχώμαστε τὴν ὠφέλεια τῶν λόγων (τῶν Ψαλμῶν, τῶν ὕμνων, τῶν τροπαρίων κ.τ.δ.) χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουμε («λαυθανόντως») καὶ χωρὶς νὰ καταβάλουμε ἰδιαίτερα προσπάθεια.» Βεβαίως, ὁ λόγος τοῦ Μ.Βασιλείου δὲ χρειάζεται περαιτέρω σχόλια: Τὸ Πανάγιον Πνεῦμα εἶναι ὁ εἰσηγητὴς τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης στὴν Θεία Λατρεία.»

ἀρετὴν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, καὶ διὰ τὸ πρὸς ἡδονὴν ἐπιρρεπὲς τοῦ ὀρθοῦ βίου καταμελούντας ἡμᾶς· τί ποιεῖ; Τὸ ἐκ τῆς μελωδίας τερπνὸν τοῖς δόγμασιν ἐγκατέμυξεν, ἵνα τῷ προσηνεῖ καὶ λείψ τῆς ἀκοῆς τὸ ἐκ τῶν λόγων ὠφέλιμον λανθανόντως ὑποδεξόμεθα.» Εἶναι αυτονόητο πῶς, ὅ,τι πραγματοποιεῖ ὁ Κύριος -που, βεβαίως, δὲν το πράττει ασκόπως- Τον κρύπτει ἐντὸς του, παραλλήλως δὲ, Τον ἀποκαλύπτει. Ἐτσι συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν ἱερὰ Μουσικὴ. Ἡ Ψαλμωδία κρύπτει ἐντὸς τῆς τὸν Κύριο καὶ συνάμα Τον φανερώνει. Δηλώνει τὸ «ὄλον» καὶ τὰ «ἐπιμέρους» Αὐτοῦ με θαυμαστότατον τρόπο.

Ἀς δοῦμε, λοιπόν, τί ἀποτελεῖ «ὄλον» καὶ τί «ἐπιμέρους» στὴν Ψαλμικὴ Τέχνη:

- **«Ἐπιμέρους» οἱ μουσικὸὶ Φθόγγοι, «ὄλον» ἡ Κλίμακα.** Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, τὸ Α καὶ τὸ Ω στὴν Ψαλμικὴ Τέχνη, ὅπως καὶ σὲ κάθε μουσικὴ, εἶναι νὰ ἀρχίσῃ κανεὶς νὰ ἐκφωνεῖ τοὺς μουσικοὺς Φθόγγους. Αὐτοὶ εἶναι ὅπως τὸ αἷμα σὲ κάθε ζῶντανό οργανισμό: Διατρέχουν ἐσωτερικῶς καὶ μυχίως τὸ σῶμα τοῦ μουσικοῦ μέλους, τὸ θρέφουν καὶ τὸ ζωογονοῦν. Στὴν πραγματικότητα, ὁμως, οἱ Φθόγγοι ἀποτελοῦν τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα μίας Κλίμακος, εἴτε πρόκειται γιὰ δχορδο, εἴτε γιὰ 5χορδο, 4χορδο ἢ 3χορδο· αὐτὴ εἶναι τὸ «ὄλον». Ἐν ὀλίγοις· ἐντὸς τῆς Κλίμακος συλλαμβάνεται τὸ Μέλος, ἀπὸ τὴν Κλίμακα γεννᾶται, βαστάζεται καὶ ἀναπτύσσεται τὸ Μέλος καὶ ἐπὶ τῆς Κλίμακος δομεῖται.

Ἀναλογιζόμενοι αὐτὸ, εὐκόλα ἀναγόμεθα στὸν συσχετισμό: Κλίμαξ εἶναι ἡ Κυρία Θεοτόκος, ἡ ὁποία συνέλαβε, ἔτεκε, ἐβάσταξε ἐν κόλποις, ἔθρεψε καὶ ἐπιμελήθηκε τὸ κατεξοχὴν Μέλος αὐτῆς, τὸν Ἐμμανουήλ· Αἷμα ἐκ τοῦ αἵματός τῆς καὶ Σάρξ ἐκ τῆς σαρκός τῆς. Μέλος τῆς ἀνθρώπινο ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου καὶ Μέλος εὐήχον, τὸ κρούον καὶ πάλιν τὰς ἀμώμους χορδὰς τῆς Αειπαρθένου. Εἶναι, ἄλλωστε, γνωστὴ καὶ παλαιότατη ἡ προτύπωση τῆς Θεοτόκου ὡς ἐπουρανοῦ Κλίμακος, «δι' ἧς κατέβη ὁ Θεός», «ἡ μετὰ γούσα τοὺς ἐκ γῆς πρὸς οὐρανόν»¹⁶. Αὐτὴν τὴν Κλίμακα εἶδε καθεὺδων, διωκόμενος ὁ Ἰακώβ, ἔχοντας λίθον ὡς προσκέφαλο¹⁷, Αὐτὴν δὲ, «τὴν ὄντως Θεοτόκον», ὡς Κλίμακα ὑμνήσαν ἀφειδῶς οἱ προ Χριστοῦ ψαλμωδοὶ καὶ οἱ μετὰ Χριστόν ποιητές. Ἡ ἀρνήση τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν περὶ τὴν Θεοτόκον εἶναι ἐκπτώσις ἀπὸ τὴν Κλίμακα· μίᾳ φρικτῆ παραφωνίᾳ, ἐνάντια στὴν συμφωνία καὶ ὁμοφωνία τῆς πίστεως, ὁ δὲ παράφωνος καταβαρᾶθρώνεται σὲ ἀπώλεια.

Στὴν Ψαλμικὴ, ὡς γνωστόν, ὑπάρχει τὸ φαινόμενο τῶν μουσικῶν Ἐλξεων, τῆς μετακινήσεως, δηλαδὴ, τῶν «φερομένων» Φθόγγων τῆς Κλίμακος πρὸς τοὺς σταθεροὺς, προκειμένου νὰ ἐκφραστοῦν με αὐτὸν τὸν τρόπο καλλίτερα τὰ μουσικὰ ιδιώματα τῆς Κλίμακος. Μάλιστα, οἱ Ἐλξεις διαστηματικῶς εἶναι ἀκαθόριστοι καὶ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ Σχολὴ σὲ Σχολὴ, ἀπὸ ψάλτη σὲ ψάλτη καὶ ἀπὸ ἐκτέλεση σὲ ἐκτέλεση ἀκόμη καὶ στὸ ἴδιο πρόσωπο. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δηλώνει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν φυσικότητα τῆς κινήσεως ἐντὸς τῆς μουσικῆς Κλίμακος, ἡ ὁποία, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὄχι μόνο δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ ἕνα ενιαῖο «ὄλον», ἀλλὰ, ἀποκτώντας μοναδικὴς ιδιότητες, καθίσταται ἕνα μοναδικὸ «ὄλον». Τὸ γεγονός ἐκφράζει, τυπώνει καὶ οφείλεται στὸ πνεῦμα / Πνεῦμα ἐλευθερίας, τὸ ὁποῖο πνέει ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς τις ἀγκυλώσεις καὶ τις ἐμμοχές, που παρατηροῦνται σὲ ἄλλα θρησκευτικὰ μορφώματα, ἀκόμη καὶ μετὰ χριστιανικὴ ἐπικάλυψη.

- **«Ἐπιμέρους» τὰ χρονικὰ στοιχεῖα καὶ οἱ ρυθμικοὶ πόδες, «ὄλον» ὁ Ρυθμὸς.** Ἄνευ Ρυθμοῦ μουσικὴ δὲν νοεῖται. Ἰδιαιτέρως, στὴν ψαλμικὴ παράδοση δέκα καὶ πλέον αἰῶνων δὲν ἀπαντοῦν ἀρ-

¹⁶ Ἀπὸ τὸν Γ' Οἶκο τοῦ Κοντακίου τοῦ Ἀκαθίστου Ἰμνου.

¹⁷ *Γένεσις κη'*, 10 - 13: «Καὶ ἐξῆλθεν Ἰακώβ ἀπὸ τοῦ φρέατος τοῦ ὄρκου καὶ ἐπορεύθη εἰς Χαρράν. 11 καὶ ἀπήνηθη τότε καὶ ἐκοιμήθη ἐκεῖ· ἔδου γὰρ ὁ ἥλιος· καὶ ἔλαβεν ἀπὸ τῶν λίθων τοῦ τόπου, καὶ ἔθηκε πρὸς κεφαλῆς αὐτοῦ καὶ ἐκοιμήθη ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ. 12 καὶ ἐνυπνιάσθη, καὶ ἰδοὺ κλίμαξ ἐστηριγμένη ἐν τῇ γῆ, ἧς ἡ κεφαλὴ ἀφικνεῖτο εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον ἐπ' αὐτῆς. 13 ὁ δὲ Κύριος ἐπεστήρικτο ἐπ' αὐτῆς καὶ εἶπεν· ἐγὼ εἰμι ὁ Θεὸς Ἀβραάμ τοῦ πατρός σου, καὶ ὁ Θεὸς Ἰσαάκ· μὴ φοβοῦ.».

ρυθμα μέλη. Έχουμε μέλη σύντομα, αργά, αργοσύντομα, που μπορεί να ψάλλωνται με ταχεία, βραδεία ή μετρία χρονική αγωγή, αλλά άρρυθμα μέλη όχι¹⁸.

Ο Ρυθμός είναι το στοιχείο το οποίο δίδει πνοή στο Μέλος. Άπαξ και η μελωδία τεθεί σε ρυθμική τάξη λαμβάνει ζωή, όπως ακριβώς ο Πρωτόπλαστος Αδάμ έλαβε ζωή, όταν ο Κύριος τού εμφύσησε πνοή ζωής: «Και έπλασεν ο Θεός τον άνθρωπον, χοῦν από τῆς γῆς, και ένεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, και έγένετο ο άνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν.»¹⁹ Τότε, άρχισε ρυθμικούς τούς κτύπους της η καρδιά τού Προπάτορος και με ρυθμικούς παλμούς ξεκίνησαν να εργάζονται οι παλμοί τού σώματός του· έκτοτε, ρυθμικώς αναπνέει, ρυθμικώς περιπατεί. Όταν ο Ρυθμός διακοπεί ή διαταραχθεί, ή πάψει να είναι Ρυθμός, το Μέλος ξεψυχά, διαλύεται, μένει μόνον ύλη, άνευ ψυχής, ως ένα νεκρό ανθρώπινο σώμα. Γι' αυτό δεν υπάρχουν άρρυθμα μέλη στην Ψαλτική: Διότι τα άρρυθμα είναι άψυχα και απνευμάπιστα. Πώς μπορούν να τυπάνουν τον «όλον» ζώντα άνθρωπον;

Πρωτογενές στοιχείο τού Ρυθμού είναι ο «άτμητος Χρόνος», αυτός που φανερώνεται στην ακοή και οπτικοποιείται για χάρη της οράσεως με μία Κρούση, ένα κτύπημα του χεριού ή του ποδιού σε σταθερή επιφάνεια. Η Κρούση αυτή ως μονάδα είναι ένα «όλον», αλλά συγχρόνως είναι και αδιαιρέτως διμερής: Για να πραγματοποιηθεί πρέπει το χέρι να πέσει από πάνω προς τα κάτω ορμητικώς και, αφού προσκρούσει επί σταθεράς επιφανείας, να αναπηδήσει στην αρχική του θέση. Η μία αυτή Κρούση, η «ασυνθέτως διμερής», εύκολα παραπέμπει στην «ασυνθέτως διμερή» φύση τού ανθρώπου ή ακόμη στην «ασυνθέτως διμερή» φύση τού Θεανθρώπου Ιησού Χριστού²⁰.

Από την άλλη πλευρά, η χρονική τακτοποίηση του Μέλους αναγκάζει το τελευταίο να πειθαρχεί στην σταθερά Κρούση, υποδηλώνοντας, προβάλλοντας και καλλιεργώντας την αρετή της υπακοής. Το χέρι, που κρούει σταθερά, τηρώντας και καταμετρώντας τον Χρόνο, δεν μπορεί να παρακωλύεται από τους μετεωρισμούς του Μέλους. Το χέρι καθοδηγεί το Μέλος ως άλλος Πνευματικός, ο οποίος τηρεί την ακρίβεια της πίστewος και δεικνύει τον Χριστό. Η φωνή είναι ο «υποτακτικός», ενώ το χέρι είναι ο «Γέροντας», στον οποίο η φωνή οφείλει τυφλή υπακοή. Οι χαμένοι Χρόνοι κάνουν το Μέλος να ομοιάζει με υποτακτικό ανυπότακτο και θεληματάρη. Μέλος και Ρυθμός δεν νοούνται το ένα άνευ του άλλου, όσο δε αρμονικότερα συνεργάζονται, τόσο εκλεκτότερο αποτέλεσμα παράγουν. Η αρμονική συνύπαρξη και συνεργία των δύο αυτών ως «επιμέρους», γεννά το «όλον», που είναι αυτή καθεαυτή η Ψαλμωδία.

Τώρα· στην αρχαιότητα ρυθμική θεωρία, την οποία ακολουθεί η Ψαλτική στον λεγόμενο Τονικό Ρυθμό, ο «άτμητος Χρόνος» ή Σημείον αποτελεί συστατικό στοιχείο των δομικών μονάδων του Ρυθμού, που ονομάζονται Πόδες. Οι Πόδες είναι δύο ειδών, ο 2σημος και ο 3σημος: Ένα 2σημο «όλον», αποτελούμενο από δύο «ατμήτους Χρόνους» και ένα 3σημο «όλον», συγκεείμενον εκ τριών Χρόνων, τα οποία, επειδή ακριβώς είναι δομικές μονάδες, μετρώνται με μία Κρούση το καθένα. Αυτή η Κρούση, πάντοτε «ασυνθέτως διμερής», στην προκειμένη περίπτωση δεικνύει και καταμετρά Πόδες -έναν κάθε φορά- 2σήμους ή 3σήμους. Εάν δε, όπως είπα προηγουμένως, η «ασυνθέτως διμερής» Κρούση μπορεί να τυπάνει τον Θεάνθρωπο Ιησού Χριστό, όμορφα δύναται, νομίζω, να ταιριάζει εδώ η κυριακή διαβεβαίωση, «οὔ γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἕμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν.»²¹ Βεβαί-

¹⁸ Αυτό ας το κρατήσουμε, προκειμένου να το έχουμε ως κριτήριο στο ψάλσιμό μας, κατά πόσον αυτό είναι παραδοσιακό και «Βυζαντινό». Ό,τι αρρυθμώς ψάλλουμε, είναι, μετά βεβαιότητας, εξωτερικό μέλος.

¹⁹ Γένεσις β', 7.

²⁰ Προς αποφυγή παρερμηνειών διευκρινίζω· το επίρρημα «ασυνθέτως» μεταχειρίζομαι με την αρχαία ελληνική μουσική έννοιά του, δηλαδή, ενιαίως, αδιαιρέτως, αχωρίστως, όπως χρησιμοποιείται στον μουσικό όρο «δίτονον ασύνθετον», που δηλώνει το ενιαίο μουσικό διάστημα 24 κομμμάτων τού Εναρμονίου Γένους.

²¹ Ματθ. ιη', 19 - 30. «Πάλιν άμην λέγω ύμῖν ὅτι εάν δύο ύμῶν συμφωνήσωσιν επί τῆς γῆς περι

ως, εντός των Ποδών η χρονική μονάδα δεν καταργείται, δεν αφανίζεται· διατηρεί την αξία της, τύπος ούσα του ανθρωπίνου προσώπου, το οποίο ως Εικόνα του Θεού Λόγου, είναι μοναδικό και δεν αφομοιώνεται μέσα στον όχλο ή το πλήθος.

Όπως και να έχει, είτε γίνονται αποδεκτοί οι ανωτέρω συμβολισμοί είτε όχι, γεγονός αδιαμφισβήτητο είναι, ότι όλα τα δομικά στοιχεία του Ρυθμού (Χρόνος, Κρούση, Πόδες κ.ο.κ.) αποτελούν τα «επιμέρους», ενώ ως «όλον» δέον νοείσθαι αυτός ο Ρυθμός ως έννοια πνοής / ψυχής του Μέλους.

- «Επιμέρους» τα Σημαδάρφωνα και τα λοιπά σημειογραφικά σύμβολα, «όλον» η Σημειογραφία. Εδώ, τώρα, μπορούμε να παρατηρήσουμε πολλά. Θα αρκестώ σε επιγραμματικές, μόνον, παρατηρήσεις. Το σύστημα της Σημειογραφίας της Ψαλτικής Τέχνης, παλαιό ή νέο, στενογραφικό ή αναλυτικό, αποτελεί, στην προκειμένη περίπτωση, το «όλον». Όλα τα δομικά του στοιχεία (Μαρτυρίες ήχων ή Φθόγγων, Σημαδάρφωνα και Συνθέσεις, Άργιες και Συνάγματα, Χειρονομίες ή Υποστάσεις, Φθορές και Χρόες) είναι, σαφώς, τα «επιμέρους». Ούτε εδώ, βεβαίως, λείπουν οι τύποι.

Τα Σημεία και τα Σύμβολα της Σημειογραφίας αποτελούν την οπτική παράσταση και καταγραφή του Μέλους, την εικόνα του. Αν το σκεφθεί κανείς, υπάρχει και εδώ παραδοξότητα: Βλέπω το Μέλος. Το Μέλος ως ήχος ακούεται, αλλά, πλέον, με την Σημειογραφία και οράται. Ο οφθαλμός καθίσταται Συνείδησις (συνειδητοποίησης) του Μέλους ως εικόνας. Χωρίς τους οφθαλμούς δεν παραπέμπονται ορθώς προς τον ηγεμόνα και καθοδηγητή εγκέφαλο (= Πνευματικός) τα σήματα της πορείας του Μέλους, τα οποία εκπέμπονται από τα Σημαδάρφωνα. Η Σημειογραφία, επομένως, δημιουργεί την «φαντασία» του Μέλους εντός τού νοός μας. Παραλλήλως, δύναται να μας προσφέρει βαθύτατους θεολογικούς τύπους, ικανούς να διδάξουν την ιερά ιστορία και την θεολογία της πίστεως στους εντρυφώντας. Αναλυτικότερα, κατά κατηγορία σημαδίων:

Η Μαρτυρία του Έχου, ως ο Πρόδρομος των σημαδίων, προετοιμάζει τις οδούς του Μέλους. Τα σύμβολα των Μαρτυριών τών Φθόγγων καθοδηγούν την κίνηση του Μέλους, όπως οι Προφήτες (αρκετές Μαρτυρίες) προόρισαν, οι Απόστολοι (ενδιάμεσες Εντελείς Μαρτυρίες) εκήρυξαν, οι Πατέρες και Διδάσκαλοι της Εκκλησίας (ενδιάμεσες Ατελείς Μαρτυρίες) ορθοτομούν και καθοδηγούν το Δόγμα και καθίστανται οι οδοδείκτες της πίστεως. Όσο για τις Τελικές Μαρτυρίες, προσωπικώς, μου θυμίζουν τους Προφήτες των Εσχάτων της Αποκαλύψεως, οι οποίοι ήσαν στην αρχή και ξαναέρχονται στο τέλος να ομολογήσουν κατά του Αντιχρίστου και, τελικώς να μαρτυρήσουν.

Τα Σημαδάρφωνα της Νέας Μεθόδου Σημειογραφίας αποτελούν τον κύριο κορμό τού υπερπολύκλαδου και υψηλού, συνάμα δε και βαθύριζου δένδρου της εκκλησιαστικής μουσικής Παρασημαντικής. Και είναι μεν γνωστές οι θεολογήσεις περί Σωμάτων και Πνευμάτων εν τοις Σημαδάρφωνοις, γι' αυτό δεν θα μείνω σε αυτές, ούτε στους συσχετισμούς και τις συνθέσεις τους ή τις κυριαρχίες και τις υποταγές τους. Θα μου επιτρέψετε, όμως, να εκφράσω κάποιες σκέψεις για το πώς αυτά μπορεί να είναι οφέλημα στην διδασκαλία της πίστεως. Πόσες φορές ως διδάσκαλοι (τάχα) της Ψαλτικής δεν βρεθήκαμε αντιμέτωποι με μαθητές μας, οι οποίοι έχουν όλες τις άλλες προϋποθέσεις να καταστούν επαινετοί ιεροψάλτες, αλλά έχουν κάποια ασθένεια στην πίστη (για την οποία αυτοί δεν ευθύνονται σχεδόν ποτέ). Θα πω του μαθητού μου: Δυσκολεύεσαι, παιδί μου, να κατανοήσεις το δόγμα της Τριαδικότητας του Αγίου Θεού και δεν μπορεί να το κατανοήσει ο νους σου; Ίσως - ίσως, σου φαίνεται και αδύνατον να υπάρχει κάτι τέτοιο; Μα, για δες τα Σημαδάρφωνα της Ψαλτικής, που τόσο αγάπησες. Δεν είναι, νομίζεις, και αυτά τρισυπόστατα; Πώς; Τί είναι, νομίζεις, η Πεταστή, παρά τρισυπόστατη, αφού, εις τύπον του Αγίου Τριαδικού Θεού, περικλείει εντός της φωνή, χρόνο (διάρκεια)

παντός πράγματος οὐ ἂν αἰτήσωνται, γενήσεται αὐτοῖς παρὰ τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς. 20 οὐ γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἕμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν.»

και ποιότητα. Το ίδιο και η Οξεία και όλα σχεδόν τα σημάδια των Φωνών, τα λεγόμενα Ποσοτικά. Αλλά, και αν μου πεις, ότι στη Νέα Μέθοδο δεν είναι όλα τα Ποσοτικά τρισυπόστατα, καθόλου δεν θα σε διαψεύσω, αλλά θα σου θυμίσω ότι είναι διςυπόστατα εις τύπον του Θεανθρώπου, ή εις συμβολισμό τού ανθρώπου, του προικισμένου διά σώματος και ψυχής.

Και άλλα τέτοια μπορούμε να επισημαίνουμε κατά την διδακτική πράξη, προκειμένου η διδασκαλία της Ψαλτικής να μην είναι μόνο διδασκαλία μουσικής αλλά και θεολογίας, να καθίσταται κατήχηση πίστεως. Άλλο παράδειγμα: Τα Σώματα της Σημειογραφίας είναι πολλά και ποικίλα (Ολίγον, Οξεία, Πεταστή, παλαιότερα η Απόστροφος, το Κούφισμα ή το Πελαστόν) και δεν είναι μόνον ένα, όπως πολλά και ποικίλα είναι και τα ανθρώπινα πρόσωπα, με πολλά και ποικίλα αγιοπνευματικά χαρίσματα. Εφόσον, λοιπόν, τα Σημαδδφωνα μπορούν να σταθούν εις τύπον του ανθρώπου, είναι υλικά, άρα και θνητά, διότι έχουν σώμα, το οποίο θνήσκει, όταν ολοκληρωθεί ο χρόνος τής «ζωής» τους. Δίνουν, τότε, τον τόπο τους σε άλλα Σώματα, για να αναπτυχθούν και εκείνα εντός τής εμμελούς δημιουργίας και να κάνουν τον κύκλο της εμμελούς «ζωής» τους. Έκαστο Σημαδδφωνο, όπως όλοι οι θνητοί, έχει μία ζωή, δηλαδή, διάρκεια ενός Χρόνου, ενδέχεται, πάντως, ο βίος αυτός να λάβει χρονικές παρατάσεις διά Χρονικών Σημείων, των λεγόμενων Αργιών, όπως ο βίος του ανθρώπου μπορεί να λαμβάνει παρατάσεις από την μακροθυμία τού Θεού με όρο την μετάνοια. Μήπως, όμως, δεν μπορεί και να διακοπεί βιαίως ή αποτόμως ο θνητός βίος, όπως ακριβώς όταν στα Σημαδδφωνα εσκήψουν καταλυτικά τα Συνάγματα (Γοργά, Δίγοργα ή Τρίγοργα), δήμιοι εκκόπτοντες κεφαλές και άκρα, την αρχή ή το τέλος των διαρκειών των Φωνών; Από την άλλη πλευρά, υπήρξαν και ορισμένοι, λίγοι - ελάχιστοι, οι οποίοι είχαν το σπουδαίο -ίσως και τραγικό* όπως το αντιλαμβάνεται κανείς- προνόμιο, να γευθούν την εμπειρία δύο ζώων και δύο θανάτων, ως ο τριήμερος Λάζαρος, αυτό δε, σε σχέση με τα λοιπά Σημαδδφωνα, θυμίζει την Υπορροή, της οποίας η διάρκεια παρατείνεται σε δύο ζωές (= Χρόνους) και μπορεί άριστως να χρησιμοποιηθεί ως σχετικός τύπος. Ένα μόνον ας ληφθεί υπόψη, ότι τα Σημαδδφωνα, ως έχοντα ψυχή, τον Χρόνο, αν και θνητά, τελικώς καθίστανται αιώνια...

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συμβολισμός των Μεγάλων Υποστάσεων της παλαιάς στενογραφίας. Αν οι Φωνές είναι τύπος των θνητών ανθρώπων, οι άλλως γνωστές ως Χειρονομίες, μπορεί να αντιπροσωπεύουν τους αγίους Αγγέλους. Αυτές φανεράνουν και συνάμα κρύβουν το Μέλος. Έχουν το Μέλος, αλλά το φυλάσσουν κρυφό από τους μη μνημένους, τους βεβήλους και ασεβείς, οι οποίοι, για να το μάθουν, οφείλουν, πρωτίστως, να έχουν «φόβον του Κυρίου», ακριβώς όπως οι άγιοι Άγγελοι διακονούν, φυλάσσουν και φανεράνουν τα μυστήρια του Αγίου Τριαδικού Θεού στον λαό Του.

Αντιθέτως, στη Νέα Μέθοδο, οι Χαρακτήρες Ποιότητας, οι οποίοι στολίζουν το δηλούμενο με τους Χαρακτήρες Ποσότητας Μέλος, μπορούν κάλλιστα να προσομοιωθούν με τον κτιστό «κόσμο» (με την έννοια του στολιδιού). Ζώα, φυτά και λοιπά έμβια όντα έχουν δημιουργηθεί από τον Κύριο να εξυπηρετούν την αναψυχή και τις λοιπές ανάγκες του ανθρώπου: «Καί εἶπε Κύριος ὁ Θεός· οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον· ποιήσωμεν αὐτῷ βοηθὸν κατ'αὐτόν. 19 καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς ἔτι ἐκ τῆς γῆς πάντα τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ καὶ πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ...»²². Βεβαίως, τα εν λόγω δημιουργήματα επλάσθησαν από τον Κύριο με θνητή και πεπερασμένη, μη αιώνια φύση. Είναι ζώντα, αλλά, όταν ολοκληρώσουν τον σκοπό τους, οδηγούνται με τον θάνατό τους στην ανυπαρξία. Έτσι και τα

²² Γένεσις β', 18 - 20: «Καί εἶπε Κύριος ὁ Θεός· οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον· ποιήσωμεν αὐτῷ βοηθὸν κατ'αὐτόν. 19 καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς ἔτι ἐκ τῆς γῆς πάντα τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ καὶ πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἤγαγεν αὐτὰ πρὸς τὸν Ἀδὰμ, ἰδεῖν τί καλέσει αὐτά. καὶ πᾶν ὃ ἔαν ἐκάλεσεν αὐτὸ Ἀδὰμ ψυχὴν ζῶσαν, τοῦτο ὄνομα αὐτῷ. 20 καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ ὀνόματα πᾶσι τοῖς κτήεσι καὶ πᾶσι τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ καὶ πᾶσι τοῖς θηρίοις τοῦ ἀγροῦ.»

Ποιοτικά (Άφωνα) Σημάδια, στερούμενα σώματος και Ψυχής (Φωνής και χρονικής διάρκειας), επινοήθηκαν να προστρέχουν στην υπηρεσία και διακονία των Εμφώνων. Τα τελευταία είναι ανώτερα και αξίζουν να διακονούνται, διότι έχουν ύψιστη αποστολή να υπηρετούν τον λόγο / Λόγο του Θεού. Γι' αυτό, άλλωστε, τα Άφωνα δεν μαρτυρούνται από Μαρτυρίες και, τέλος, κατά κάποιο τρόπο, χάνονται.

Είναι, ακόμη, και τα σημεία των Φθορών και Χροών... Τί να πούμε γι' αυτά; Αλλοίμονο στο Μέλος, εάν προ τέλους δεν λυθεί από τα δεσμά της Φθοράς / Φθοράς του, για να επιστρέψει στην πρωτέρα του άφθορη κατάσταση, αναγνωρίζοντας ότι ο «ζυγός / Ζυγός του χρηστός και τὸ φορτίον του ἑλαφρόν ἐστιν»²³ απόλλυται η ελπίς της σωτηρίας του.

Κλείνοντας και την εν λόγω ενότητα περί της Ψαλτικής Σημειογραφίας, ανακεφαλαιώνω και τονίζω ότι αυτή, παρά την πολυσημεία και την πολυδιάσπασση των «επιμέρους» στοιχείων της, στην πραγματικότητα αποτελεί ένα ενιαίο, σημαντικότατο «όλον» της Ψαλτικής Τέχνης.

- **«Όλον» η θεωρία της Ψαλτικής Τέχνης**, ως ενός ξεχωριστού, παγκοσμίως μοναδικού σε σύλληψη και ανεπανάληπτου μουσικοθεωρητικού συστήματος, δημιουργημένου από την βαθιά αγάπη, που γεννά η πίστη στον Άγιο Τριαδικό Θεό. **«Επιμέρους» όλες οι θεωρητικές πτυχές της τέχνης και τα ποικίλα θεωρητικά ζητήματα αυτής**, τα οποία, ως γνωστόν, δεν είναι όλα λυμένα. Ίσως πρέπει να αναρωτηθούμε: Μήπως η μη επίλυση των θεωρητικών και σημειογραφικών προβλημάτων, που εκκρεμούν στην Βυζαντινή Μουσική, αποτελεί το κατ' ευδοκίαν θέλημα του Θεού; Μήπως ο Κύριος επιθυμεί, η ευλογημένη χορεία ιεροψαλτών - μουσικών - μουσικολογούντων - μουσικολόγων να δει και αναγνωρίσει έτσι την ανθράπινη αδυναμία της; Μήπως η παντοία σχολαστική και προσωποκεντρική ενασχόλησή μας με την Ψαλτική δεν είναι το κατ' ευδοκίαν θέλημά Του; Μήπως ο Κύριος, χωρίς να μας αποτρέπει από την μελέτη, άσκηση και έρευνα της Εκκλησιαστικής Μουσικής, μας παιδαγωγεί, προκειμένου να συνειδητοποιήσουμε, ότι αυτά δεν πρέπει να είναι αυτοσκοπός στην σπουδαία ετούτη λατρευτική τέχνη; Για την ακρίβεια, λατρευτική θυσία, συμφώνως προς την προτροπή Αυτού του Κυρίου στο ψαλμικό: «14 Θύσον τῷ Θεῷ θυσίαν αἰνέσεως καὶ ἀπόδος τῷ Ὑψίστῳ τὰς εὐχὰς σου· 15 καὶ ἐπικάλεσαί με ἐν ἡμέρᾳ θλίψεώς σου, καὶ ἐξελοῦμαι σε, καὶ δοξάσεις με... 23 θυσία αἰνέσεως δοξάσει με, καὶ ἐκεῖ ὁδός, ἣ δείξω σοι τὸ σωτήριόν μου.»²⁴

- **«Όλον» είναι ο Χορός των Ψαλλόντων, «επιμέρους» οι Χοροὶ των Ψαλτών**. Η δημιουργία Χορών Ψαλτών έχει σίγουρα τη βάση της στο πνεύμα της σοφοτάτης ρήσεως του Παροιμιαστού, «ἀδελφὸς ὑπὸ ἀδελφοῦ βοηθούμενος ὡς πόλις ὄχυρὰ καὶ ὑψηλή, ἰσχύει δὲ ὡσπερ τεθεμελιωμένον βασίλειον»²⁵ και του Εκκλησιαστού, «ἀγαθοὶ οἱ δύο ὑπὲρ τὸν ἕνα, οἷς ἐστιν αὐτοῖς μισθὸς ἀγαθὸς ἐν μόχθῳ αὐτῶν· 10 ὅτι ἐὰν πέσωσιν, ὁ εἷς ἐγερεῖ τὸν μέτοχον αὐτοῦ, καὶ οὐαὶ αὐτῷ τῷ ἐνί, ὅταν πέσῃ καὶ μὴ ἦ δεύτερος ἐγεῖραι αὐτόν· 11 καὶ γε ἐὰν κοιμηθῶσι δύο, καὶ θέρμη αὐτοῖς· καὶ ὁ εἷς πῶς θερμανθῆ;

²³ *Ματθ. 1α', 28 - 30:* «Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, καὶ ἐγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς. 29 ἄρατε τὸν ζυγὸν μου ἐφ' ὑμᾶς καὶ μάθετε ἀπ' ἐμοῦ, ὅτι πρῶός εἰμι καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ, καὶ εὐρήσετε ἀνάπαυσιν ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν· 30 ὁ γὰρ ζυγός μου.»

²⁴ *Ψαλμός μθ', 7 - 14 και 23:* «Ἄκουσον, λαός μου, καὶ λαλήσω σοι, Ἰσραήλ, καὶ διαμαρτύρομαι σοι· ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς σου εἰμι ἐγώ. 8 οὐκ ἐπὶ ταῖς θυσίαις σου ἐλέγξω σε, τὰ δὲ ὀλοκαυτώματά σου ἐνώπιόν μου ἐστὶ διαπαντός. 9 οὐ δέξομαι ἐκ τοῦ οἴκου σου μόσχους οὐδὲ ἐκ τῶν ποιμνίων σου χιμάρους. 10 ὅτι ἐγὼ ἐστὶ πάντα τὰ θηρία τοῦ ὄρου, κτήνη ἐν τοῖς ὄρεσι καὶ βόες· 11 ἔγνωκα πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ ὠραιότης ἀγροῦ μετ' ἐμοῦ ἐστιν. 12 ἐὰν πεινάσω, οὐ μὴ σοι εἶπω· ἐμὴ γὰρ ἐστὶν ἡ οἰκουμένη καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς. 13 μὴ φάγομαι κρέα ταύρων, ἢ αἷμα τράγων πίομαι; 14 θύσον τῷ Θεῷ θυσίαν αἰνέσεως καὶ ἀπόδος τῷ Ὑψίστῳ τὰς εὐχὰς σου· 15 καὶ ἐπικάλεσαί με ἐν ἡμέρᾳ θλίψεώς σου, καὶ ἐξελοῦμαι σε, καὶ δοξάσεις με. (διάψαλμα)... 23 θυσία αἰνέσεως δοξάσει με, καὶ ἐκεῖ ὁδός, ἣ δείξω αὐτῷ τὸ σωτήριόν μου.»

²⁵ *Παροιμιαί 1η', 19.*

12 καὶ ἐὰν ἐπικραταιωθῆ ὁ εἷς, οἱ δύο στήσονται κατέναντι αὐτοῦ, καὶ τὸ σπαρτίον τὸ ἐντρίτον οὐ ταχέως ἀπορραγήσεται.»²⁶ Χωρὶς περισσότερη πολυπραγμοσύνη ἐπισημαίνω ὅτι, εἰάν οἱ πολλοὶ καὶ ποικίλοι Χοροὶ Ψαλτῶν ἀποτελοῦν τὰ «ἐπιμέρους», ὁ ἕνας καὶ μοναδικὰ ἐνιαῖος Χορὸς Ψαλλόντων ὡς «Ὀλον» εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία στὴν ἐπουράνια καὶ ἐπίγεια ἀκτιστή, πάντως, διάστασή της, ἡ ὁποία, ὅπως περιέγραφα στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνακρινώσεώς μου, ὑμνεῖ καὶ δοξάζει ἀδιαλείπτως «ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ»²⁷ τὸν Ἅγιο Τριαδικὸ Θεό.

- «Ὀλον» ἡ Ψαλτικὴ Παράδοση, «ἐπιμέρους» οἱ κατὰ τόπους καὶ χρόνους ποικίλες τοπικὲς ψαλτικὲς παραδόσεις (Ἵψη ἢ Σχολές). Πολύ συνοπτικά· εἰάν οἱ κατὰ περιοχὲς καὶ κατὰ διάφορες χρονικὲς σπιγμὲς ἀναπτυχθεῖσες τοπικὲς ψαλτικὲς παραδόσεις, τὰ λεγόμενα «Ἵψη» ἢ Σχολές, ὁ πολυπόικλος, πολύφυτος καὶ πολυάνθος κήπος τῆς μουσικῆς τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων, ἀποτελοῦν τὰ «ἐπιμέρους» καὶ παράπλευρα στοιχεῖα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ψαλτικῆς Παραδόσεως, αὐτὴ ἡ τελευταία, ἐνιαῖα καὶ μοναδικὴ στὸ σύνολό της, ἀποτελεῖ τὸ «ὄλον». Ἡ «ολότητα» αὐτῆς δὲν διασπάται ἀπὸ προσωπικά, τοπικά ἢ ἐθνικά χαρακτηριστικά ὑπὸ τὴν υφῆλιο, τὰ ὁποία μπορεῖ νὰ διαφοροποιοῦνται κατὰ τὰ «τάλαντα», τὰ ὁποία δῶρισε τὸ Πανάγιον Πνεῦμα στα μέλη τῆς μίας, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Οὔτε, πάλι, αὐτὴ ἡ Ψαλτικὴ Παράδοση κινδυνεύει νὰ ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ τὰ «ζιζάνια», πού κακοὶ ἐργάτες σπέρνουν κατὰ τὴν διάρκειά της νυκτὸς πάνω ἀπὸ τὸν ἀγαθὸ σπόρο, γιὰ τὰ ὁποία ὁ Κύριος εἶπε τὸ «ἄφετε συναυξάνεσθαι»²⁸. Αὐτὰ θὰ ἐκπέσουν μόνον τοὺς, θὰ παραμείνουν στὸ «κόσκινο», ἡ δὲ Παράδοση, ὄχι ὡς στεῖρα ἐμμονή, ἀλλὰ ὡς ὑπακοή στὴν Παροιμιακὴ ἐντολή «μὴ μέταυρε ὄρια αἰώνια, ἀ ἔθεντο οἱ πατέρες σου»²⁹, θὰ συνεχίσει συμπορευομένη μετὰ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ Ἐσχατά.

- Τέλος· «Ὀλον» ἡ Ψαλμωδία ὡς λατρευτικὸν βίωμα, «ἐπιμέρους» τὰ συστατικὰ τῆς Ψαλμωδίας στὴν λατρευτικὴ πράξι. Ἀπὸ τὴν ἕως τοῦ σημείου αὐτοῦ ἐξέλιξη τῆς παρουσίας ἀνακρινώσεως, καθίσταται, νομίζω, σαφές -ἔστω καὶ ἐμμέσως-, ὅτι οἱ ὅροι Ψαλτικὴ Τέχνη καὶ Ψαλμωδία διαφοροποιοῦνται μετὰξὺ τοὺς ἢ τουλάχιστον πρέπει νὰ διαφοροποιοῦνται. Ἡ Ψαλτικὴ Τέχνη ὡς ὅρος εἶναι στενότερος σὲ σχέση μετὰ τὴν Ψαλμωδία καὶ δηλώνει τὸ ἐκκλησιαστικὸ μέλος (= ἄσμα), ὅπως αὐτὸ ἐξελίχθηκε καὶ διαμορφώθηκε στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων ὑπὸ συγκεκριμένα θεωρητικά καὶ σημειογραφικά κάθε φορά δεδομένα. Ἡ Ψαλμωδία, ὁμῶς, ὡς ὅρος εἶναι ευρύτερος. Μπορεῖ νὰ δηλώνει ἕνα φάσμα δεδομένων, ἀπὸ τὴν «κατὰ μόνας» ἢ «ἐν τοῖς κελλίοις» στιχολόγησι, ἀνευ μέλους, (ἀπλὴ ἀνάγνωσι) τῶν Ψαλμῶν ὡς ἀτομικὴ προσευχή -ὅπως προ πολλοῦ ἔχει ἀποδείξει ὁ Καθηγητῆς Ἀθανάσιος Βουρλῆς στὴν μελέτη του *Οἱ περί Ψαλμωδίας πληροφορίες τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου*

²⁶ Ἐκκλησιαστικὸς δ', 9 - 12.

²⁷ Ἀπὸ τὴν ἐκφώνησι τῆς Θεῆς Λειτουργίας: «Καὶ δὸς ἡνὶν ἐν ἐνὶ στόματι, καὶ μιᾷ καρδίᾳ, δοξάζειν καὶ ἀνυμνεῖν τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά Σου, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.»

²⁸ *Ματθ. ιγ', 24 - 30*: «Ἄλλην παραβολὴν παρέθηκεν αὐτοῖς λέγων· Ὁμοιώθη ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ σπειραντὶ καλὸν σπέρμα ἐν τῷ ἀγρῷ αὐτοῦ· 25 ἐν δὲ τῷ καθεύδειν τοὺς ἀνθρώπους ἤλθεν αὐτοῦ ὁ ἐχθρὸς καὶ ἔσπειρε ζιζάνια ἀνά μέσον τοῦ σίτου καὶ ἀπήλθεν. 26 ὅτε δὲ ἐβλάστησεν ὁ χόρτος καὶ καρπὸν ἐποίησε, τότε ἐφάνη καὶ τὰ ζιζάνια. 27 προσελθόντες δὲ οἱ δούλοι τοῦ οἰκοδεσπότου εἶπον αὐτῷ· κύριε, οὐχὶ καλὸν σπέρμα ἔσπειρας ἐν τῷ σῷ ἀγρῷ; πόθεν οὖν ἔχει ζιζάνια; 28 ὁ δὲ ἔφη αὐτοῖς· ἐχθρὸς ἄνθρωπος τοῦτο ἐποίησεν. οἱ δὲ δούλοι εἶπον αὐτῷ· θέλεις οὖν ἀπελθόντες συλλέξωμεν αὐτά; 29 ὁ δὲ ἔφη· οὐ, μήποτε συλλέγοντες τὰ ζιζάνια ἐκριζώσητε ἅμα αὐτοῖς τὸν σῖτον· 30 ἄφετε συναυξάνεσθαι ἀμφοτέρω μετὰ τοῦ θερισμοῦ, καὶ ἐν καιρῷ τοῦ θερισμοῦ ἐρῶ τοῖς θερισταῖς· συλλέξατε πρῶτον τὰ ζιζάνια καὶ δήσατε αὐτὰ εἰς δέσμας πρὸς τὸ κατακαῦσαι αὐτά, τὸν δὲ σῖτον συναγάγετε εἰς τὴν ἀποθήκην μου.»

²⁹ *Παροιμίαι κβ', 28*.

Νύσσης (Θεολογική και Μουσικολογική Μελέτη)³⁰, έως την τέλεση ολόκληρων ιερών Ακολουθιών και Μυστηρίων από σύσσωμη την εκκλησιαστική κοινότητα, με ό,τι αυτή η τέλεση περιλαμβάνει και συνεπάγεται· δηλαδή:

α) Το τυπικό των ιερών Ακολουθιών, που αφορά την τάξη και τη σειρά των ψαλλομένων και τελουμένων κατά την τέλεση αυτών,

β) το τελετουργικό των ιερών Ακολουθιών, που αφορά τις ιεροπραξίες και τελετουργικές πράξεις, ευλογήσεις, κινήσεις, εισόδους και εξόδους, λιτανεύσεις και όλο το πλήθος των σχετικών «έργων», του ιερού κλήρου και των ψαλτών κατά την τέλεση αυτών,

γ) την θυμίαση και την κωδωνοκρουσία ως ηχητικό «υπέδαφος» (το λεγόμενο «μουσικό χαλί» ή, ξενικώς, *background*) του τελετουργικού γίνεσθαι,

δ) την εμμελή ανάγνωση Ψαλμών, Προφητειών ή άλλων προσευχών,

ε) την μυστικώς ανάγνωση (εκφώνως, πάντοτε) των (αρχ-)ιερατικών ευχών,

ς) την εμμελή απαγγελία Αποστολικών ή Ευαγγελικών Περικοπών και ειδικών ευχών όπως, π.χ., το «Άσπιλε, ἀμόλυντε...», το «Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα...» κ.τ.δ.),

ζ) την εμμελή εκφώνηση των δέησεων, συναπτών, ειρηνικών, πληρωτικών ή των ακροτελεύτων των (αρχ-)ιερατικών ευχών και τα όμοια,

η) την Ψαλπική Τέχνη ως μουσική απόδοση των εκκλησιαστικών ύμνων,

θ) το κανονάρχημα, τον άριστο τύπο και έμπρακτη εφαρμογή της αρετής της υπακοής στην Ψαλπική Τέχνη,

ι) το ισοκράτημα, ως τύπος και υπενθύμιση εκείνου του παλαιού, «Στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετὰ φόβου Θεοῦ» του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, και ως υπόμνηση της αναγκαιότητας για σταθερά στάση και παραμονή στην ορθοδοξία και την ορθοπραξία του Ευαγγελίου,

ια) αυτήν την ίδια την ιεροψαλπική στάση και κίνηση επί του ιερού Αναλογείου, η οποία εδώ δεν αφορά στο τελετουργικό των ιερών Ακολουθιών (π.χ. ψαλπική συνοδεία λιτανεύσεων), αλλά τις παρακελευσματικές και προτρεπτικές προς το εκκλησίασμα, διδακτικές κατ' ουσίαν, κινήσεις τού ιεροψάλτου, όπως είναι η τύπωση του Τιμίου Σταυρού, οι μικρές ή μεγάλες Μετάνοιες, το ανεβοκατάβασμα στο ψαλπικό στασίδιο, η αφαίρεση ή επανατοποθέτηση του καλπακίου και άλλα, τα οποία πρέπει απαρεγκλίτως να προσέχονται και να τηρούνται από τους ιεροψάλτες, όταν αυτά συνοδεύουν συγκεκριμένες λατρευτικές περιπτώσεις, και

ιβ) την μετά προσοχής και συγκεντρώσεως του νου προσευχή, ώστε όλος ο βίος τού ανθρώπου και αυτό το «είναι» του να καθίσταται αδιάλειπτος και ακατάπαυστος Ψαλμωδία για τον Κύριου.

Όλα τα ανωτέρω -ίσως και άλλα ακόμη- αποτελούν τα επιμέρους στοιχεία τής Ψαλμωδίας ως ένα «Όλον», ως το μόνο καθημερινό, «ἐν ἑσπέρα καὶ πρωὶ καὶ μεσημβρία καὶ παντὶ καιρῷ» έργο του ανθρώπου επί της γης³¹, όταν όλες οι υπόλοιπες μέριμνες του βίου του, στην πραγματικότητα, αποτελούν πάρεργα.

³⁰ Στο βιβλίο του *Θέματα Ιεράς Ψαλμωδίας*, τεύχος Α', Αθήνα 2000, σελ. 15 - 17.

³¹ Βλ. στον Προιμιακό Ψαλμό της Ακολουθίας του Εσπερινού (Ψαλμός ργ') τον εκπληκτικό στίχο, «Ἐξελεύσεται ἄνθρωπος ἐπὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ (καὶ ὄχι, «ἐπὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ») καὶ ἐπὶ τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ (καὶ ὄχι, «ἐπὶ τὰς ἐργασίας αὐτοῦ») ἕως ἑσπέρας». Ποιό είναι, αλήθεια, αυτό το «έργο» του ανθρώπου (σε Ἐνικό Ἄριθμό), για το οποίο ξυπνά το πρωί και εξέρχεται στον βίο του για να το εργαστεί, αν όχι η ευχαριστία, η ανύμνηση, η ευλόγηση, η δοξολόγηση, η εξομολόγηση (= ανύμνηση, δοξολόγηση) και η προσκύνηση του Ονόματος του Αγίου Τριαδικού Θεού και του Θεανθρώπου Ιησού Χριστού; Δηλαδή, η αδιάλειπτος λόγω και έργω και διανοία Ψαλμωδία του Κυρίου.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Σεβαστοί μου, πατέρες, διδάσκαλοι και καθηγητές, αγαπημένοι ιεροψάλτες, ερευνητές, μουσικολόγοι και παντί τρόπω μουσικολογούντες συνάδελφοι, απευθυνόμενος σε ομήγυρη όχι ακραιφνώς μουσικολογική, αλλά κυρίως και ποσοπικώς ιεροψαλτική, εφόσον έχουμε την χαρά και ευλογία το συνέδριο αυτό να πλαισιώνει μεγάλος αριθμός ψαλτικών χορών και χορωδιών, μάλιστα ανδρικών και γυναικείων, επέλεξα το παρόν θέμα, επιθυμώντας να εξάρω μία διάσταση της Ψαλτικής, η οποία δεν πρέπει σπιγμή να διαλάβει της προσοχής μας. Ο θεματικός τίτλος του συνεδρίου, *Η Ψαλτική Τέχνη στη Σύγχρονη Εκκλησιαστική και Κοινωνική Πραγματικότητα*, υπονοεί ότι τα δεδομένα της σύγχρονης εκκλησιαστικής και κοινωνικής πραγματικότητας έχουν αισθητώς διαφοροποιηθεί από το κοντινό ή μακρινό παρελθόν, άρα και η Ψαλτική πρέπει να βλέπεται και αντιμετωπίζεται με γνώμονα τα σύγχρονα αυτά δεδομένα* και δεν έχει καθόλου άδικο. Εντούτοις, υπάρχει ένα στοιχείο της Ψαλτικής Τέχνης, το οποίο οφείλουμε να τηρήσουμε παραμένον και αναλλοίωτο, παρά τις μεταβολές της σύγχρονης κοινωνικής και εκκλησιαστικής πραγματικότητας. Αυτό, σίγουρα, δεν είναι ούτε η Σημειογραφία, ούτε η θεωρία, ούτε η μελοποιία, ούτε η λεγόμενη «παράδοση» (υφολογική, μελοποιητική ή άλλη). Το μόνο που πρέπει να φυλαχθεί ως κόρη οφθαλμού είναι ο εκκλησιαστικός, λατρευτικός και προσευχητικός χαρακτήρας της Ψαλμωδίας, διότι οποιαδήποτε αυτονόμηση εντός της Εκκλησίας είναι αίρεση, πόσο μάλλον όταν η αυτονόμηση αφορά την Εκκλησιαστική Μουσική, δηλαδή, αν ταχρώμεθα τα «μουσικά δικαιώματα» τού Κυρίου στην Θεία Λατρεία. Θα ομοιάζουμε τότε με τους υιούς του Ααρών, οι οποίοι προσέφεραν θυμίαση ανεπιθύμητη από τον Κύριο, με «πῦρ ἄλλότριον, ὃ οὐ προσέταξε Κύριος αὐτοῖς»³² και τιμωρήθηκαν αυστηρότατα προς παραδειγματισμόν.

Ένα δεύτερο σημείο, στο οποίο στόχευε η παρούσα ανακοίνωση, ήταν να καταστεί σαφές ότι, όπως μεταχειρίζεται ο Κύριος τα πάντα, για να διδάξει τον άνθρωπο και να του αποκαλυφθεί, προσφέροντάς του τις δωρεές της Αποκαλύψεως Του, έτσι δωρίζει και την Ψαλμωδία στην Εκκλησία Του, προκειμένου η Εκκλησία να την χρησιμοποιεί ως μέσον διδασκαλίας, μαθήσεως και κατανόησης της θεολογίας, δηλαδή ως μέσον κατηχήσεως του λαού. Όμως, ισχύει αναντιρρήτως και το αντίστροφο* οι πατερικές θεολογήσεις περί την Ψαλμωδία και οι ποικίλοι θεολογικοί συμβολισμοί, τους οποίους μπορεί να παρατηρήσει κανείς στην ιερά αυτή τέχνη, δύνανται να καταστούν μέσα κατανόησης της μουσικής θεωρίας της και της μορφολογικής της αναπτύξεως στο πέρασμα των αιώνων, ή ακόμη και να λειτουργήσουν ως διδακτικό εργαλείο και βοήθημα στην αφομοίωση των σημειογραφικής φύσεως ζητημάτων αυτής.

Ένα ακόμη* σε κάθε «όλον» απαντούν οπωσδήποτε και τα «εκ των ων ουκ άνευ» «επιμέρους» δομικά ή συστατικά του στοιχεία. Εδώ, όμως, ελλοχεύει πάντοτε κίνδυνος -δυστυχώς, πολύ συνήθης στην ψαλτική κοινότητα και στους περί αυτήν-, να αναγάζονται τα «επιμέρους» σε αυτοσκοπό. Αλλά, τότε, υποβαθμίζεται ή δεν αναγνωρίζεται ή -το χειρότερο- διασπάται τελείως το «όλον», με αποτέλεσμα να επέρχονται ανούσιες μεν, αλλά καταστροφικές, διαφοροποιήσεις στο Σώμα της Κοινότητας -το οποίο, ας μη λησμονούμε, αποτελεί μέρος / μέλος τού Σώματος αυτής της Εκκλησίας-, οι οποίες οδηγούν σε εωσφορικού τύπου αυτονομήσεις. Τα «επιμέρους», όμως, στοιχεία τού «όλου» δεν είναι άλλο από τα ποικίλα «τάλαντα» / χαρίσματα του Παναγίου Πνεύματος προς τον άνθρωπο και την Εκκλησία και, ως τέτοια, συγκροτούν και προάγουν την Εκκλησία. Πώς είναι δυνα-

³² Λευϊτικόν ι', 1: «Καὶ λαβόντες οἱ δύο υἱοὶ Ἀαρὼν Ναδάβ καὶ Ἀβιούδ ἕκαστος τὸ πυρεῖον αὐτοῦ ἐπέθηκαν ἐπ' αὐτὸ πῦρ καὶ ἐπέβαλον ἐπ' αὐτὸ θυμίαμα καὶ προσήνεγκαν ἔναντι Κυρίου πῦρ ἄλλότριον, ὃ οὐ προσέταξε Κύριος αὐτοῖς. 2 καὶ ἐξήλθε πῦρ παρὰ Κυρίου καὶ κατέφαγεν αὐτούς, καὶ ἀπέθανον ἔναντι Κυρίου.»

τόν, αυτά να αντιμετωπίζονται με μισαλλοδοξία και μικροψυχία, αντί να αναγνωρίζονται με αγάπη και μεγαλοκαρδία ως αγιοπνευματικές δωρεές; Αποτέλεσμα και καρπός τέτοιων εφάμαρτων αυτονομήσεων είναι η Θεία Εγκατάλειψις («οὐ μὴ καταμείνη τὸ Πνεῦμα μου ἐν τοῖς ἀνθρώποις τούτοις εἰς τὸν αἰῶνα διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς σάρκας»³³) και η Θεία Παραχώρησις γενικότερης διαιρέσεως και σχίσματος και ακαταλήπτου (και ψαλπικής) πολυγλωσσίας («δεῦτε καὶ καταβάντες συγγέωμεν αὐτῶν ἐκεῖ τὴν γλῶσσαν»³⁴), μία πολυγλωσσία ιδιαιτέρως κοινή και γνώριμη στα ιεροψαλμικά πράγματα των τελευταίων δεκαετιῶν.

Και ένα τελευταίο* παρατηρώντας τους εαυτούς μας, συλλαμβανόμεθα πολλάκις κριτικοί και επικριτικοί απέναντι στους διδασκάλους και πατέρες μας στην Ψαλμική Τέχνη. Δεν πρέπει, όμως, να θεατρίζουμε τα σφάλματα αυτών, στους οποίους χρεωστούμε το ψαλμικό μας «είναι», διότι εκείνοι εστερούντο των υλικοτεχνικών ανέσεων και διευκολύνσεων της εποχής μας, έζησαν δὲ χρόνους σκληρούς και επώδυνους. Αλλά, ως οι υιοί του Νάε³⁵, ας κινούμαστε «οπισθοφανώς» για να καλύπτουμε με αγάπη την όποια γύμνια αυτών. Μη αντιμετωπίζουμε με έπαρση τους διδασκάλους και πατέρες μας στην Ψαλμική, ομοιάζοντας τον Ροβοάμ, υιό του Σολομώντος, ο οποίος εξιπάζετο να καυχάται, «ή μικρότης μου παχυτέρα τῆς ὀσφύος τοῦ πατρός μου»³⁶, μήποτε, «κακολογοῦντος πατέρα... σβεσθήσεται λαμπτήρ, αἱ δὲ κόραι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ ὄψονται σκότος»³⁷.

Αποφεύγοντες και ματαιώνοντες κάθε σκληρότητά μας, σίγουρα θα ακούσουμε τον Κύριο να μας παρηγορεί: «Ἐμαρτες; ἡσύχασον* πρὸς σὲ ἡ ἀποστροφή αὐτοῦ, καὶ σὺ ἄρξεις αὐτοῦ.»³⁸

Κ.Χ.Κ. - Βόλος, 30 Δεκεμβρίου 2016,
μνήμη του Αγίου Νέου Οσιομάρτυρος Γεδεώνος του Καρακαλληνού,
εκ χωρίου Κάπουρνα ή Κάπραινα (σημερινές Γλαφυρά) του Βορείου Πηλίου,
του εν Βελεστίνω Μαγνησίας μαρτυρήσαντος και εν Τυρνάβω Λαρίσης αθλήσαντος.

³³ Γένεσις στ', 3.

³⁴ Γένεσις ια', 7.

³⁵ Γένεσις θ', 23: «Λαβόντες Σήμ και Ἰάφεθ τὸ ἱμάτιον ἐπέθεντο ἐπὶ τὰ δύο νῶτα αὐτῶν και ἐπορεύθησαν ὀπισθοφανῶς και συνεκάλυψαν τὴν γύμνωσιν τοῦ πατρός αὐτῶν, και τὸ πρόσωπον αὐτῶν ὀπισθοφανῶς, και τὴν γύμνωσιν τοῦ πατρός αὐτῶν οὐκ εἶδον.»

³⁶ Βασιλειῶν Γ', ιβ', 10.

³⁷ Παροιμίαι κ', 20.

³⁸ Γένεσις δ', 7.